

Виртуалды қазақ прозасындағы экзистенциализм

ЖАРИЯЛАНДЫ 18.04.2026	ТІРЕК СӨЗДЕР болмыс, виртуалды проза, жалғыздық, қазақ әдебиеті, рухани дағдарыс, экзистенциализм	СІЛТЕМЕ https://bilimger.kz/188249/
---------------------------------	---	---

Қасымбекова Гүлмаржан Әсетқызы

Хабар Арайлым Құмарқызы

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық зерттеу университеті
Филология факультеті

Аннотация

Мақалада виртуалды қазақ прозасындағы экзистенциализм мәселесі әдеби-философиялық тұрғыдан жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі цифрландыру дәуірінде әдебиеттің жаңа формаларының қалыптасуымен және адам болмысының күрделі күйін виртуалды кеңістікте бейнелеу қажеттілігімен айқындалады. Мақалада интернет-платформаларда жарияланатын прозалық мәтіндердің мазмұны мен құрылымына талдау жасалып, ондағы кейіпкердің ішкі жан дүниесі, жалғыздық сезімі, рухани дағдарысы, өмір мәнін іздеуі сияқты экзистенциалистік категориялар қарастырылады.

Зерттеу барысында виртуалды прозаның дәстүрлі прозадан айырмашылығы, атап айтқанда, мәтіннің фрагментарлық сипаты, автор мен оқырман арасындағы интерактивті байланыс, уақыт пен кеңістіктің шарттылығы талданады. Сонымен қатар, қазіргі қазақ кейіпкерінің виртуалды және шынайы болмыс арасындағы қайшылықты сезінуі, өзін-өзі тануға ұмтылысы экзистенциализм аясында сараланады.

Зерттеу нәтижесінде виртуалды қазақ прозасы адамның ішкі әлемін, болмыстық ізденістерін жаңа көркемдік формада бейнелейтін маңызды әдеби құбылыс екені анықталды. Бұл бағыт қазіргі әдеби үдерісте философиялық тереңдік пен психологиялық нақтылықты арттыруға ықпал етеді.

Кілт сөздер: виртуалды проза, экзистенциализм, қазақ әдебиеті, жалғыздық, болмыс, рухани дағдарыс

Қазіргі әдеби үдерістің ең елеулі белгілерінің бірі — көркем ойлау жүйесінің кеңістіктік, уақыттық және танымдық шекараларының түбегейлі өзгеруі. Бұрын мәтін қағаз бетіндегі тұрақты құрылым ретінде қабылданса, бүгінгі цифрлық дәуірде ол қозғалыстағы, ашық, көпқабатты, интерактивті жүйеге айналды. Осы өзгеріс, ең алдымен, әдебиеттің табиғатына, жанрлық сипатына, баяндау стратегиясына және адам болмысын бейнелеу тәсілдеріне ықпал етті. Қазақ әдебиеті де бұл үдерістен шет қалған жоқ. Соңғы жылдары интернет кеңістігінде, әлеуметтік желілерде, электронды платформаларда, блогтық ортада, желілік әдеби қауымдастықтарда пайда болған проза үлгілері қазақ сөз өнерінің жаңа бағытын қалыптастырып отыр. Бұл проза шартты түрде виртуалды қазақ прозасы деп аталады. Оның ерекшелігі — мәтіннің тек мазмұнында ғана емес, таралу жолында, қабылдану механизмінде, автор мен оқырман арасындағы байланыстың өзгеруінде, мәтіннің құрылымдық бітімінде жатыр. Осындай жаңа прозалық кеңістікте адам жанының дағдарысы, жалғыздық, жатсыну, мағына іздеу, еркіндік пен жауапкершілік, болмыс алдындағы үрей секілді экзистенциалистік мәселелердің айрықша белсенді түрде көтерілуі — кездейсоқ құбылыс емес. Керісінше, бұл қазіргі заман адамының рухани хәлін бейнелеудің табиғи көрінісі.

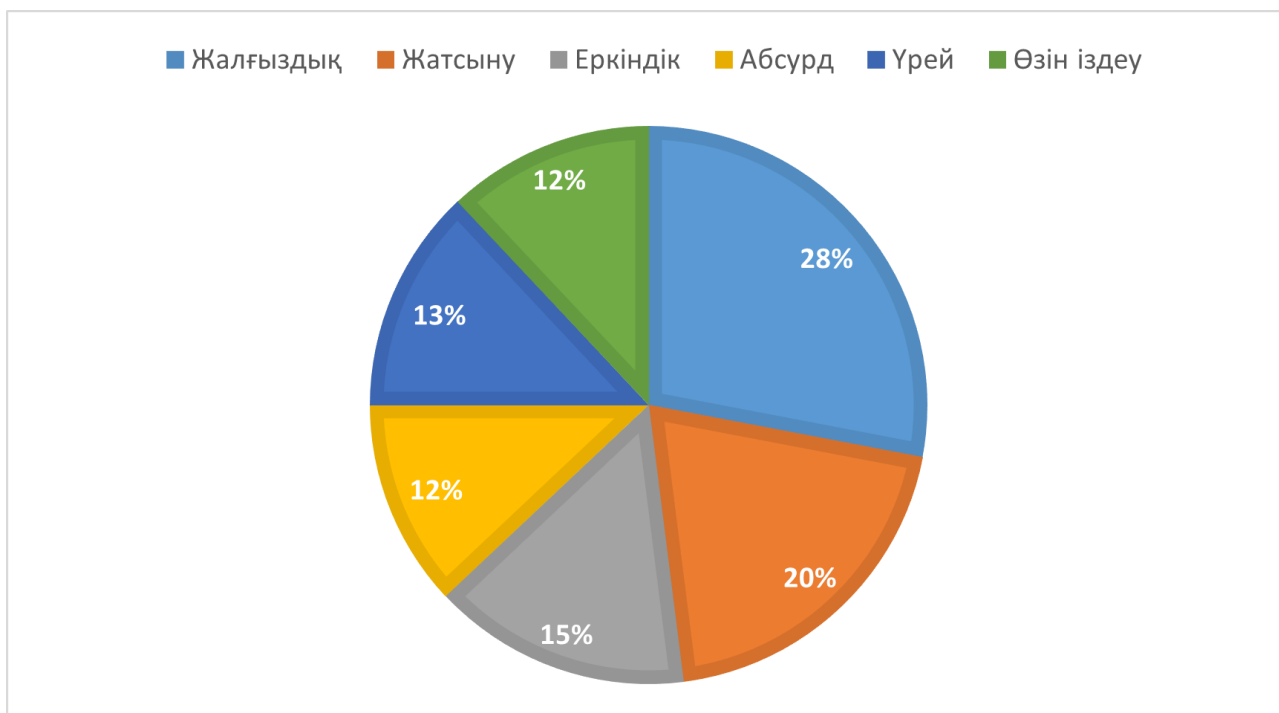
Экзистенциализм әдебиетке ең алдымен философиялық ағым ретінде енгенімен, уақыт өте келе ол көркем танымның терең құрылымына айналды. Оның негізгі өзегі — адамды қоғамдық схемалардың, идеологиялық қалыптардың, сыртқы рөлдердің жиынтығы ретінде емес, жалғыз өзі таңдау жасайтын, өз болмысының салмағын көтеретін, өмірдің мәнін дайын күйінде таппайтын, сол мәнді өзі іздеп, өзі құратын тіршілік иесі ретінде қабылдау. Осы тұрғыдан келгенде, экзистенциализм адам өмірін қас-қағым оқиға немесе әлеуметтік қызмет аясында ғана емес, ішкі рухани тәжірибе, ар-ождандық жауапкершілік, болмыстық күйзеліс тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді. Виртуалды қазақ прозасы дәл осы мәселелерді жаңа эстетикалық формада ұсынады. Өйткені цифрлық кеңістіктегі адам шынайы өмір мен виртуалды өмірдің арасында қалып, өзінің кім екенін, қай жерде шын екенін, неге сену керектігін, кімге сүйену қажет екенін жиі жоғалтып алады. Мұндай ахуал — экзистенциалистік дүниетаным үшін өте құнарлы орта. [1]

Виртуалды прозадағы кейіпкер дәстүрлі реалистік прозадағыдай нақты әлеуметтік ортаның өкілі ретінде ғана емес, көбіне шекаралық күйдегі тұлға ретінде көрінеді. Ол жалғыз. Бірақ бұл жалғыздық жай ғана физикалық оқшаулану емес, рухани үндестік таппау, өзін қоршаған әлемнің жасандылығын сезіну, адамдар арасындағы байланыстың үстірттенуін түйсіну, тілдің де, қарым-қатынастың да шынайылығына күмән келтіру арқылы тереңдей түсетін болмыстық жалғыздық. Цифрлық кеңістікте адамдар бір-біріне бұрынғыдан да жақын көрінгенімен, шын мәнінде олардың арасы бұрынғыдан да алшақтай түскен. Виртуалды байланыс шапшаң, жеңіл, үздіксіз болғанымен, рухани салмағы әлсіз, эмоциялық тереңдігі жұтаң болуы мүмкін. Мұндай жағдайда кейіпкердің өзін жоғалтуы, өзінің ішкі үнін сыртқы ақпарат тасқынынан айыра

алмауы, көпшілік ішінде жүріп те ішкі иесіздікке ұшырауы — экзистенциалистік драманың басты көрінісіне айналады.

Қазақтың виртуалды прозасында жиі байқалатын бір ерекшелік — баяндаудың ішкі монологқа, ой ағымына, фрагментарлық құрылымға, күнделік сипатына, психологиялық бөлшектеуге, символдық ишараға құрылуы. Бұл тәсілдер оқиғаны баяндаудан гөрі санадағы тербелісті, көңілдің ауысуын, адамның өз-өзімен сөйлесуін алдыңғы қатарға шығарады. Экзистенциализм үшін де дәл осы ішкі тәжірибе маңызды. Адамның тағдыры көбіне сыртқы оқиғалар тізбегімен емес, оның сол оқиғаларды қалай қабылдауымен, қалай түсіндіруімен, қандай мағына беруімен өлшенеді. Виртуалды кеңістіктегі мәтіндер қысқа формада жазылса да, оларда кейіпкердің жан дүниесіндегі терең үзілу, үміт пен торығудың алма-кезек ауысуы, өз өміріне сырттан қарау, өзін өзі бақылау, өзін өзі жоғалту секілді құбылыстар айқын көрінеді. Осы тұрғыдан қарағанда, виртуалды проза көлем жағынан шағын болғанымен, мағына жағынан терең, эмоциялық қуаты жоғары, философиялық астары мол болуы мүмкін.

Экзистенциализмнің басты категорияларының бірі — еркіндік. Бірақ бұл ұғым жеңіл, романтикалық немесе тек жағымды сипатта көрінбейді. Экзистенциалистік түсінік бойынша, еркіндік — адамның өз таңдауы үшін толық жауап беруі. Дәл осы жауапкершілік сезімі кейіпкерді жиі күйзеліске ұшыратады. Виртуалды қазақ прозасындағы кейіпкерлер де таңдау алдында тұрады: олар өзін көрсету мен өзін жасырудың, шынайылық пен бейненің, үнсіздік пен жариялылықтың, жақындасу мен қашықтаудың, қатысу мен шет қалудың арасынан жол іздейді. Әлеуметтік желідегі әрбір жазба, әрбір пікір, әрбір үнсіз қалу актісінің өзі таңдау ретінде қабылданады. Осы ұсақ көрінетін әрекеттердің артында адамның өз болмысын қалай құратыны, өз бейнесін қалай қалыптастыратыны, өз ар-ұятына қаншалықты адал екені секілді ірі мәселелер тұрады. Сондықтан виртуалды кеңістіктегі еркіндік шексіз мүмкіндік емес, көбіне шексіз жауапкершілік пен ішкі мазасыздықтың көзіне айналады. [2]

Сурет-1. Виртуалды қазақ прозасындағы экзистенциалистік категориялардың үлес салмағы

Виртуалды прозадағы экзистенциалистік сипаттың тағы бір қыры — уақытты қабылдау өзгешелігі. Дәстүрлі прозада уақыт көбіне хронологиялық тәртіппен немесе тарихи логикамен өрілсе, цифрлық мәтінде уақыт үзік, шашыраңқы, қайталамалы, кейде тіпті тұйық сипат алады. Кейіпкер өткенге оралады, қазіргі сәтті үздіксіз фиксациялайды, болашақты елестетуден қорқады немесе болашаққа сенуден қалады. Мұндай құрылым адамның қазіргі психологиялық болмысымен тікелей байланысты. Қазіргі адам ақпарат ағынының ішінде өмір сүргендіктен, оның уақыты тереңдік емес, жылдамдық арқылы өлшенеді. Бірақ дәл осы жылдамдық адамның өмірлік мағынамен байланысын әлсіретеді. Виртуалды қазақ прозасындағы кейіпкер үшін уақыт — тек күнтізбелік көрсеткіш емес, ішкі күйдің өлшемі. Бірнеше минутқа созылған үнсіздік кейде ұзақ жалғыздыққа тең, ал мыңдаған хабарламаның арасында бір шынайы сөздің болмауы уақытты бос кеңістікке айналдырады. Мұндай қабылдау экзистенциализмдегі абсурд пен мағынасыздық сезімін күшейтеді.

Экзистенциалистік прозаның маңызды ұғымдарының бірі — жатсыну. Бұл ұғым виртуалды мәтінде ерекше өткірлікке ие. Себебі адам өзі жасаған цифрлық кеңістіктің ішінде жүріп-ақ соған бөтен бола бастайды. Ол өз өмірін жариялап отырғандай көрінеді, бірақ сол жарияланған өмірге өзі де сырт көзбен қарайды. Ол көпшілікке көрінген сайын өзінен алыстап, өз бейнесінің тұтқынына айналуы мүмкін. Виртуалды қазақ прозасындағы кейіпкер кейде өзінің шынайы болмысын желідегі бейнесінен ажырата алмайды; кейде керісінше, желідегі мінсіз бейненің артында күйзелген, қорғансыз, шаршаған жанның бар екенін сезінеді. Осы екі болмыстың арасындағы алшақтық

кейіпкер санасында ішкі жарылыс тудырады. Бұл — қазіргі адамның трагедиясы. Ол өзін танытқысы келеді, бірақ танылған сайын шынайылығын жоғалтып алудан қорқады; ол жалғыз қалғысы келмейді, бірақ көпшілікке араласқан сайын өзіне жат болып кететінін аңғарады.[3]

1-кесте. Виртуалды қазақ прозасындағы экзистенциализмнің негізгі көріністері

Экзистенциалистік категория	Виртуалды прозадағы көрінісі	Көркемдік қызметі
Жалғыздық	Кейіпкердің көпшілік ортада жүріп ішкі оқшаулануды сезінуі	Рухани күйзелісті, ішкі бос кеңістікті ашу
Жатсыну	Өз бейнесіне, ортаға, цифрлық қарым-қатынасқа бөтенсіну	Қазіргі адамның болмыстық дағдарысын көрсету
Еркін таңдау	Жариялау, үнсіз қалу, қабылдау, бас тарту секілді шешімдер	Жауапкершілік мәселесін тереңдету
Абсурд	Ақпарат молдығы жағдайында мағынаның әлсіреуі	Өмірдің мәнін іздеу драмасын күшейту
Үрей	Болашаққа, жалғыз қалуға, ұмытылуға, бағаланбауға қорқу	Психологиялық шиеленіс қалыптастыру
Өзін іздеу	Кейіпкердің виртуалды және шынайы «Менінің» арасын айқындауға ұмтылысы	Тұлғалық тұтастық мәселесін көтеру
Уақыт үзіктілігі	Естелік, сәттік жазба, фрагменттік ой арқылы уақыттың бөлшектенуі	Сананың ішкі қозғалысын көрсету
Үнсіздік	Диалогтың үзілуі, жауапсыздық, ішкі тұйықталу	Мәнсіздік пен жалғыздықты символдау

Кестеде көрсетілгендей, виртуалды қазақ прозасындағы экзистенциализм жеке бір тақырыппен немесе белгілі бір сарынмен ғана шектелмейді. Ол мәтіннің бүкіл құрылымына, кейіпкердің ойлау логикасына, сөйлеу машығына, композициялық жүйесіне, символдық өрісіне сіңіп кеткен күрделі көркем-философиялық қабат ретінде байқалады. Әсіресе жалғыздық, жатсыну, үрей, өзін іздеу, уақыттың үзіктілігі сияқты белгілер виртуалды мәтіннің табиғатымен үйлесе отырып, экзистенциалистік мазмұнды тереңдетеді. Мұнда кейіпкер нақты шешімге келген адамнан гөрі, үнемі ізденіс үстіндегі, үнемі күмәнданатын, өзін анықтап үлгермеген, сол анықталмаудың азабын тартатын тұлға ретінде көрінеді. Сондықтан мұндай мәтіндерде түйінді шешімнен гөрі, ашық финал, толық жауаптан гөрі, күрделі сұрақ, әрекеттен гөрі, санадағы толқулар басым болуы заңды құбылыс.[4]

Виртуалды қазақ прозасындағы экзистенциализмді талдағанда тілдік табиғатқа да назар аудару қажет. Бұл проза көбіне ықшам, эмоционалды, ишаралы, көп мағыналы тілмен жазылады. Бір қарағанда, мұндай мәтіндер қарапайым болып көрінуі мүмкін. Алайда дәл осы ықшамдықтың астарында үлкен философиялық салмақ жатады. Қысқа сөйлем, аяқталмаған ой, үзіліп қалған диалог, көп нүкте, ішкі кідіріс, қайталанған сөз —

осылардың барлығы кейіпкердің рухани күйін көрсететін семиотикалық белгілерге айналады. Экзистенциалистік мәтінде айтылмаған нәрсе айтылған ойдан кем емес мағынаға ие болады. Әсіресе үнсіздік — виртуалды прозада аса маңызды категория. Хабарламаның оқылып, бірақ жауапсыз қалуы, сөздің жарты жолда үзілуі, кейіпкердің өз-өзіне сұрақ қойып, оған жауап таппауы — мұның бәрі болмыстың тұйықтығын, қарым-қатынастың әлсіздігін, адамның ішкі даусымен бетпе-бет қалуын бейнелейді. Бұл тұрғыда виртуалды мәтін техникалық ортада пайда болғанымен, оның негізгі драмы — терең адами драма.

Сонымен бірге виртуалды қазақ прозасында экзистенциализм тек торығу мен күйреу философиясы ретінде ғана көрінбейді. Оның ішінде үміттің әлсіз сәулесі, өзін жаңаша тануға деген талпыныс, жалғандықтың арасынан шындық іздеу, ақпарат тасқынының арасынан адамдық үнді сақтау ниеті де бар. Экзистенциализмдегі басты мәселе — өмірдің дайын мағынасы жоқ болса да, адамның сол мағынаны іздеуден бас тартпауы. Бұл ұстаным қазіргі виртуалды кеңістіктегі кейіпкерлерге де тән. Олар көбіне күйзелген, сенімсіз, шаршаған, бірақ сонымен бірге өз болмысына бейжай қарамайтын тұлғалар. Олар өз ішіндегі бос кеңістікті сезіне отырып, соны сөзбен толтыруға, өз үнін табуға, өз шындығын айтуға ұмтылады. Демек, виртуалды прозадағы экзистенциализм пессимистік тұйықтық емес, рухани сергектікке шақыратын, адамды өз өміріне жауапкершілікпен қарауға итермелейтін көркем-танымдық бағдар ретінде де қызмет атқарады.

Қазақ әдебиетінің ұлттық табиғатын ескергенде, виртуалды прозадағы экзистенциализмнің өзіндік ерекшелігі де байқалады. Батыстық классикалық экзистенциализм көбіне дара тұлғаның әлем алдындағы жалғыздығына басымдық берсе, қазақ прозасындағы осы бағыттың ұлттық сипаты адам мен қоғамның, адам мен дәстүрдің, адам мен тарихи жадтың арасындағы қатынаспен тереңдей түседі. Қазақ кейіпкері тек өзін ғана іздемейді, ол өзінің тамырын, тілін, мәдениетін, рухани арқауын да іздейді. Сондықтан виртуалды кеңістіктегі жатсыну кейде тек технологиялық емес, мәдени сипатта да көрінеді. Кейіпкер өз ұлтының сөздік әлемінен алыстап бара жатқанын сезуі мүмкін, не болмаса сол ұлттық болмысты жаңаша формада сақтап қалуға тырысады. Бұл ерекшелік виртуалды қазақ прозасындағы экзистенциализмге тек жалпыадамзаттық емес, ұлттық мазмұн да береді. Осы арқылы қазіргі қазақ әдебиеті әлемдік философиялық ағымдарды қабылдай отырып, оларды өз тарихи-мәдени тәжірибесімен байытады.[5]

Виртуалды прозаның тағы бір маңызды қыры — автор мен оқырман арақатынасының өзгеруі. Дәстүрлі әдебиетте оқырман көбіне дайын мәтінді қабылдаушы болса, виртуалды кеңістікте ол мәтінге лезде пікір білдіреді, мағынаны бірге түзеді, кейде шығарманың ары қарайғы дамуына ықпал етеді. Мұндай жағдайда мәтін жабық құрылым емес, ашық диалогтық алаңға айналады. Экзистенциалистік тұрғыдан бұл

құбылыстың мәні терең: адам енді өз болмысын жалғыз өзі ғана емес, өзгенің көзқарасы арқылы да ұдайы қайта құрастырып отырады. Басқаның бағасы, реакциясы, үнсіздігі, келісімі не қарсылығы кейіпкер санасының бір бөлігіне айналады. Бірақ бұл жағдай адамды жеңілдетпейді, керісінше, оның жауапкершілігін еселейді. Себебі виртуалды әлемде адам тек өмір сүріп қана қоймайды, өзін үнемі көрсетіп, дәлелдеп, түсіндіріп отыруға мәжбүр болады. Бұл — экзистенциалистік қысымның жаңа формасы.

Қорыта айтқанда, виртуалды қазақ прозасындағы экзистенциализм — қазіргі әдебиеттің уақыт рухымен тығыз байланысқан, терең философиялық мазмұнға ие маңызды көркемдік құбылысы. Ол цифрлық кеңістікте өмір сүріп отырған қазақ қоғамының рухани ахуалын, жеке адамның жан әлеміндегі дірілді, шынайылық пен жасандылықтың, еркіндік пен үрейдің, жариялылық пен жалғыздықтың арасындағы күрделі қайшылықтарды бейнелейді. Бұл бағыттағы шығармаларда сыртқы оқиғадан гөрі ішкі болмыс маңызды, әрекеттен гөрі сезіну маңызды, шешімнен гөрі сұрақ маңызды. Сондықтан виртуалды проза бүгінгі қазақ әдебиетінің жай ғана жаңа техникалық формасы емес, адам болмысын жаңа қырынан пайымдайтын, ұлттық сөз өнерінің философиялық өрісін кеңейтетін ерекше эстетикалық аймақ болып табылады. Экзистенциализм осы аймақтың ішкі өзегіне айналып, қазіргі қазақ прозасының мазмұнын тереңдетіп, оның көркемдік қуатын арттырып отыр. Осындай шығармаларды зерттеу арқылы біз тек жаңа әдеби форманы ғана емес, сонымен бірге жаңа дәуірдегі қазақ адамының рухани портретін, оның жалғыздығы мен үмітін, қорқынышы мен ізденісін, жоғалтқаны мен тапқанын да тереңірек түсіне аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қасқабасов С. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 320 б.
2. Тұрсынғалиева С., Ақтанова А. Қазақ әдебиеті: оқу құралы. – Алматы: Мектеп, 2018. – 256 б.
3. Қосымова Г., Сатбекова А., Берденова К. Қазақ тілі мен әдебиеті: оқулық. – Алматы: Мектеп, 2018. – 240 б.
4. Оразбаева Ф., Дәулетбекова Ж., Рахметова Р. Қазақ тілі мен әдебиеті: Бәйтерек. – Алматы: Көкжиек-Горизонт, 2018. – 300 б.
5. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің теориясы. – Алматы: Атамұра, 2017. – 280 б.